

Замкі тыпу кастэль ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА

ў еўрапейскім архітэктурным кантэксце

**КУШНЯРЭ-
ВІЧ** Аляк-
сандр Міка-
лаевіч — пра-
фесар кафед-
ры айчыннай
гісторыі і су-
светнай куль-
туры Мінска-
га дзяржаўна-
га лінгвістыч-
нага ўніверсі-

тэта, доктар мастацтвазнаўства. Нарадзіўся ў 1958 г. у в. Дзядзілавічы Барысаўскага р-на. У 1982 г. закончыў гісторыка-заможны факультэт МДПІ імя М.Горкага. Працаваў археолагам інстытута "Белспецпраектрэстаўрацыя". У 1990 г. закончыў аспірантуру Інстытута гісторыі НАН Беларусі. Займаецца даследаваннем гатычнай архітэктуры ВКЛ. Аўтар манаграфій "Культывавае дойлідства Беларусі XIII—XVI стст." (Мн., 1993), "Тыпалогія гатычнага сакральнага абарончага дойлідства ВКЛ" (Мн., 2007), больш за 180 навуковых публікацый.

ВОЛКАЎ Мі-
калай Аляк-
сандравіч —
магістр
мастацтва-
знаўства.
Нарадзіўся ў
1985 г. у Мін-
ску. У 2008 г. за-
кончыў гіста-
рычны факульт-

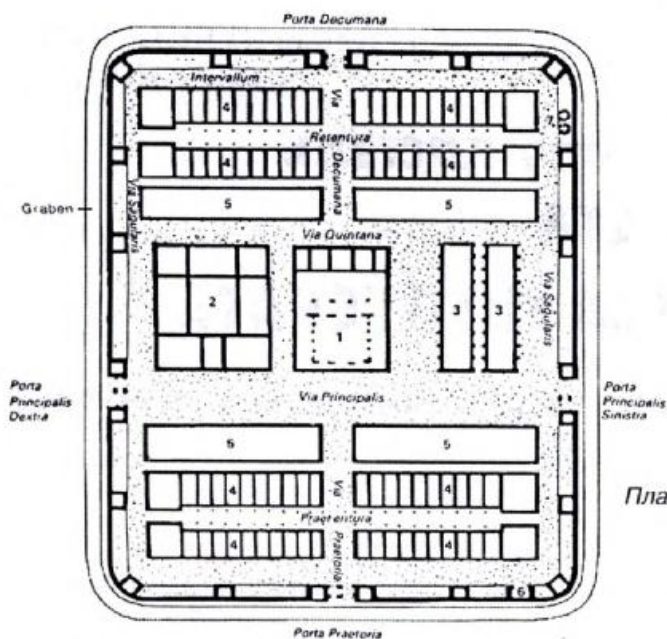
эт БДУ, у 2010 г. — магістратуру Інстытута падрыхтоўкі навуковых кадраў НАН Беларусі. Займаецца вывучэннем гісторыі архітэктуры Сярэдніх вякоў і ранняга Новага часу. Аўтар шэрага навуковых публікацый.

У канцы XIII—XIV ст. на беларускіх землях склаліся спрыяльныя сацыяльна-эканамічныя і палітычныя ўмовы для развіцця абарончага будаўніцтва на якасна новым узроўні. У гэты час галоўная знешняя небяспека для Вялікага Княства Літоўскага зыходзіла ад Тэўтонскага і Лівонскага ордэнаў. Для абароны ад магутных у ваенных адносінах крыжакоў вялікія князі літоўскія, пачынаючы ад Гедзіміна (1316—1341 гг.), пачалі ўзводзіць збудаванні новага тыпу — так званыя *кастэлі*, ці замкі правільнай формы. Першыя замкі гэтага тыпу былі пабудаваны ў Крэве, Лідзе, Медніках. У адным з артыкулаў А.Кушнярэвіча да іх залічаны і замк у Коўне¹.

Згаданыя помнікі архітэктуры ўяўлялі сабой абарончыя збудаванні з амаль правільным па форме ўнутраным дваром, абнесеным масіўнымі мурамі, якія завяршаліся баявой галерэяй. Пазней яны былі ўмацаваны па вуглах вежамі. Прамавугольная форма замкавага плана была цалкам новай як для славянскіх, так і для балцкіх тэрыторый Вялікага Княства Літоўскага і з'яўлялася праявай істотнай эвалюцыі фартыфікацыйнага мастацтва гэтых зямель. Такая форма дазваляла арганізаваць актыўную франтальную, а пазней і флангавую абарону. Каб зразумець сутнасць гэтага феномена ў абарончай архітэктуры ВКЛ, варта звярнуцца да генезісу і эвалюцыі замкаў тыпу кастэль у Еўропе.

Доўгі час лічылася, што вынаходнікамі ўмацаванняў правільнай формы з'яўляліся рымляне, бо менавіта ў іх былі пашыраны падобныя фартыфікацыйныя сістэмы. Аднак правільную форму мелі і прыстасаваныя да абароны палацы цароў у рэгіёне Міжрэчча — асірыйскіх правіцеляў Саргона ў Хорсабадзе (VIII ст. да н. э.) і Ашурбаніпала ў Куяндшыку (VII ст. да н. э.)². Рымляне ж, як вядома, шырока запазычвалі і творча перапрацоўвалі архітэктурна-будаўнічы вопыт іншых народаў. Заваяванне Міжземнамор'я рымлянамі стала штуршком да распаўсюджвання абарончых збудаванняў правільнай формы на ўсёй тэрыторыі Рымскай імперыі, у тым ліку ў Еўропе³. У выніку прамавугольная форма стала абавязковай для ўсіх тыпаў рымскіх абарончых збудаванняў: вартавых вежаў, вайсковых лагераў і ўмацаванняў вялікіх гарадоў. Ад рымлянаў пайшоў і сам тэрмін "кастэль": словам "кастэлюм" (*castellum*) яны называлі невялікія ваенныя лагеры⁴. Прататыпам для будучага феадальнага замка-кастэля мог стаць і рымскі прэторыум, або цэнтр горада ці ваеннага лагера, які ў познерымскі час набыў выразныя рысы абарончага збудавання з рэгулярнай формай плана⁵.

Пасля падзення ў 476 г. Заходняй Рымскай імперыі яе традыцыі, у тым ліку і ў абарончай архітэктуры, былі забыты на тэрыторыі новаўтвораных варварскіх дзяржаў. Аднак многія дасягненні рым-

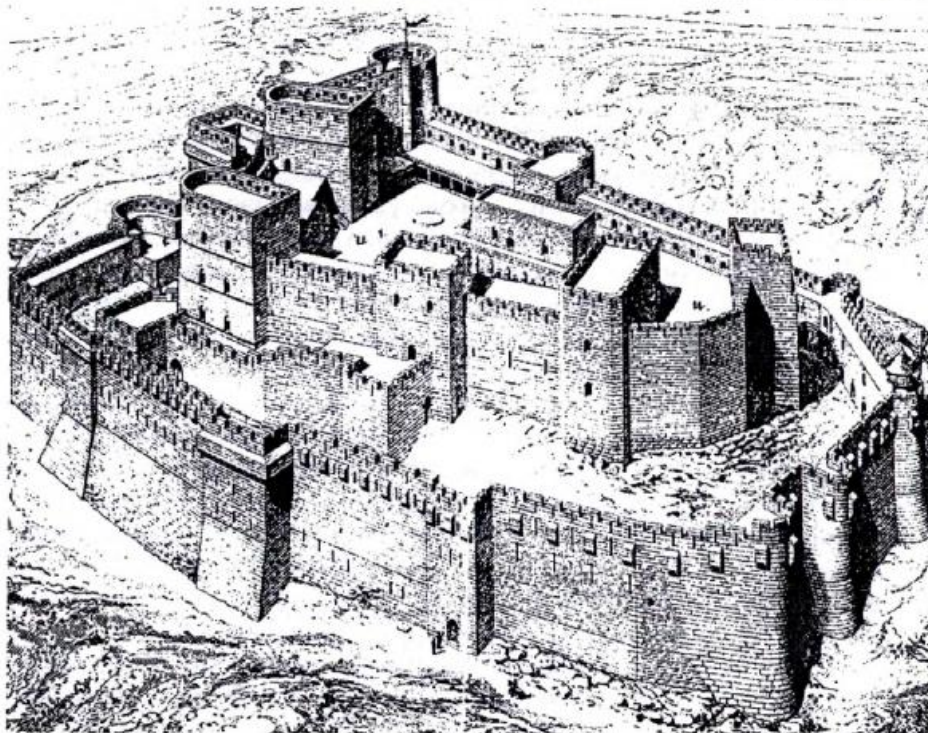
План рымскага лагера.

Палац Саргона ў Хорсабадзе.

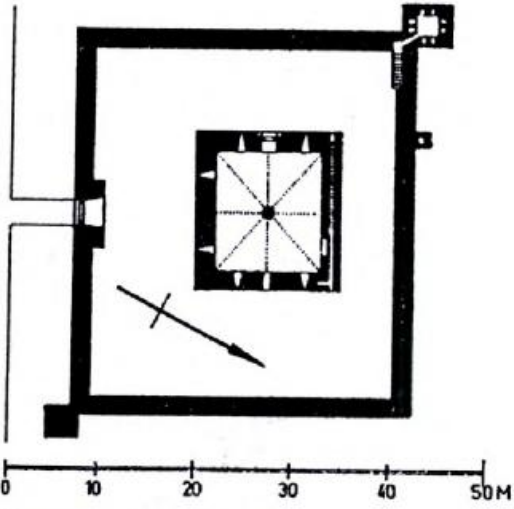
скай фартыфікацыі захаваліся на ўсходзе — у Візантыі. Абарончыя ўмацаванні Канстанцінопаля доўгі час лічыліся найбольш дасканалымі ў Еўропе. Яны не мелі правільнай формы, бо іх контур быў падпарадкаваны структуры вялікага горада, але "перадалі" многія новыя фартыфікацыйныя элементы еўрапейскім кастэлям. Сярод гэтых элементаў былі, напрыклад, магутныя двухвежавыя брамы, фланкіруючыя вежы, што выступалі за агульны контур сцен, шырокі цвінгер (плошча паміж галоўнай сцяной і збудаванай перад ёй дадатковай ніжэйшай сцяной)⁶. Актыўна скарысталі дасягненні рымскай фартыфікацыі і арабы, якія адваівалі ў Візантыі значныя тэрыторыі.

З канца XI ст. еўрапейскае рыцарства пачало здзяйсняць крыжовыя паходы ў Святую зямлю. У выніку войнаў з арабамі і Візантыяй Еўропа адкрыла

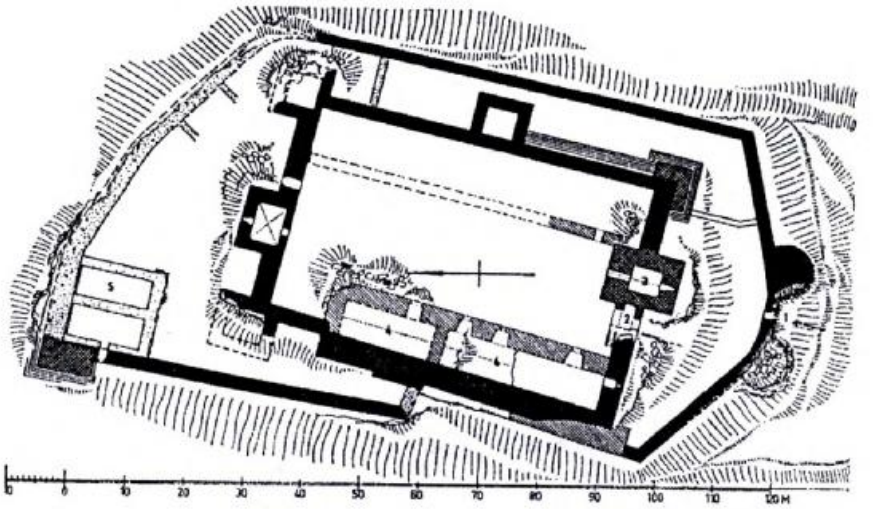
для сябе забытую антычную спадчыну, у тым ліку ў галіне фартыфікацыі. На заваяваных землях еўрапейцы не толькі аднаўлялі і мадэрнізавалі старыя ўмацаванні, але і ўзводзілі новыя. Да ліку такіх, у прыватнасці, адносяцца замкі Кастэль Руж (фр. Chastel Rouge, араб. Qal'at Yahmur), Арыма (фр. Arima), Крак (фр. Krak des Chevaliers), Гіблет (фр. Giblet, араб. Djebail), Родас, якія сталі прататыпамі для будучых еўрапейскіх абарончых пабудов правільнай планіроўкі. Аналагічную форму плана набывалі і невялікія ўмацаванні — цытадэлі рыцараў у буйных гарадах Гіблет, Родас, Алеп (фр. Alep, араб. Halab), Фамагуста⁷. Пад уплывам гэтых пабудов тут пачалі ўзводзіць феадальныя замкі правільнай планіроўкі. Пазней абарончыя збудаванні падобнай формы шырока распаўсюдзіліся па ўсёй Еўропе і з'явіліся на землях Вялікага Княства Літоўскага. Затым згаданую планіровачную канфігурацыю абарончага збудавання дапоўнілі такія перадавыя для свайго часу фартыфікацыйныя элементы, як двухвежавыя брамы, фланкіруючыя вежы і цвінгер.

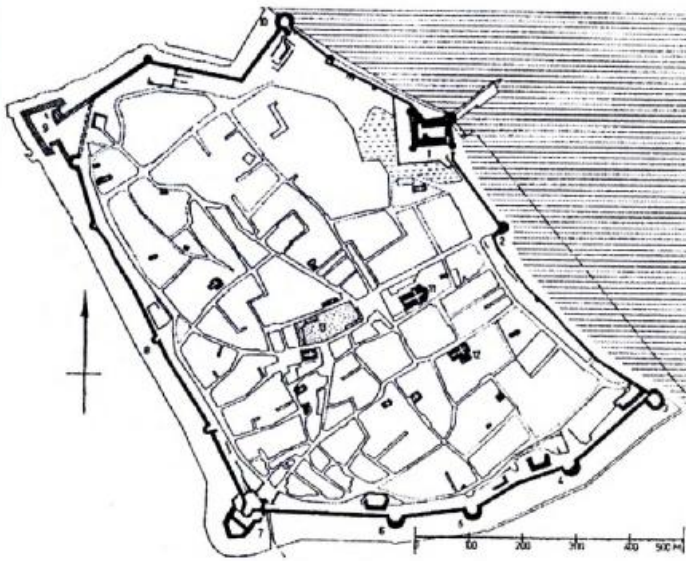
Замак Крак.

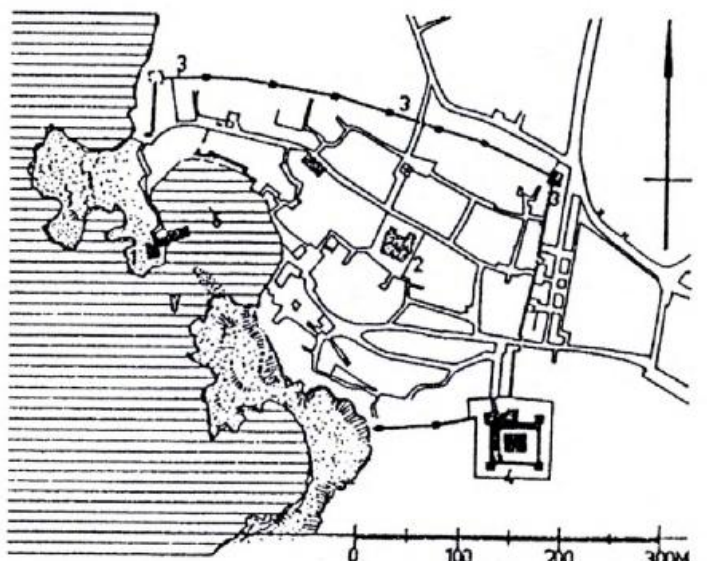
План замка Кастель Руж.

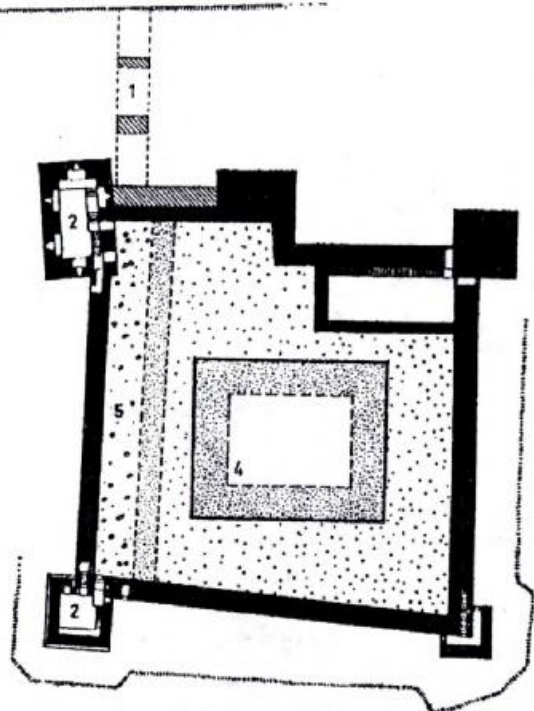
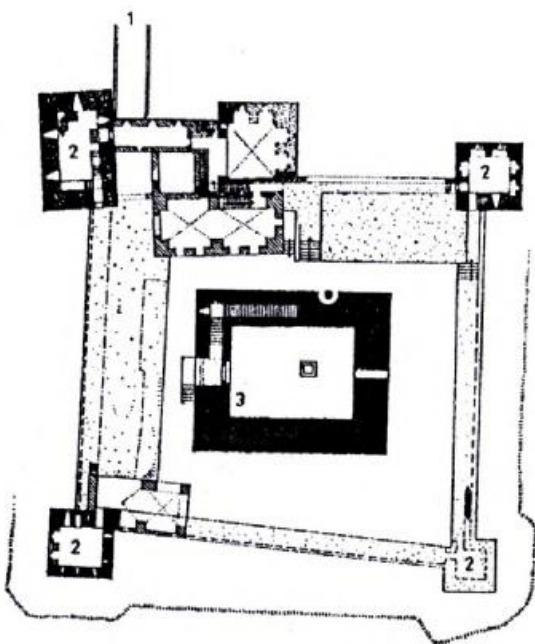
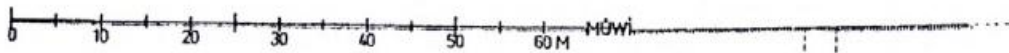
План замка Арыма.

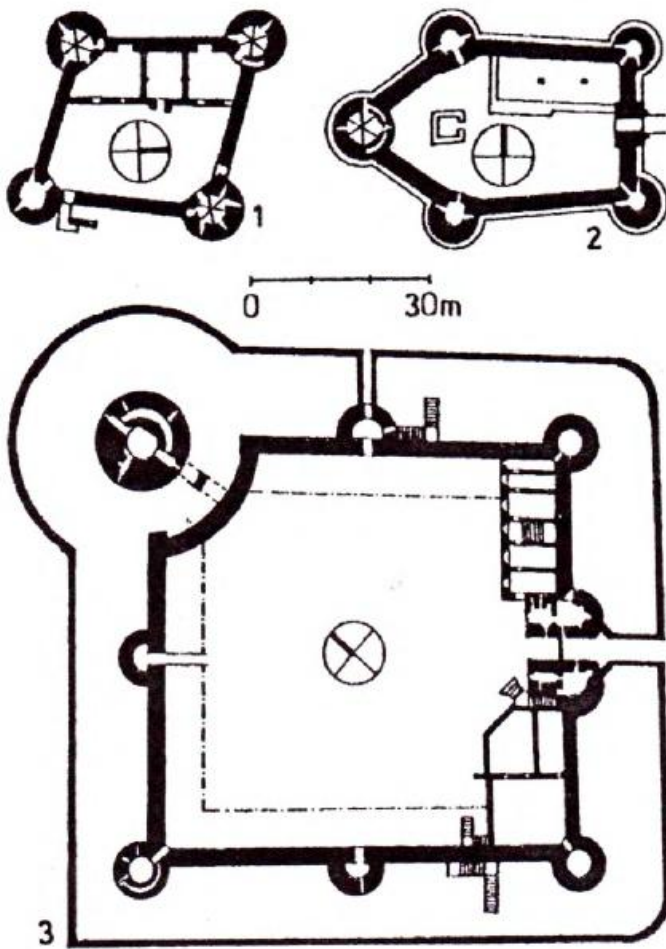
План города Фамагуста.

План города Гіблет.

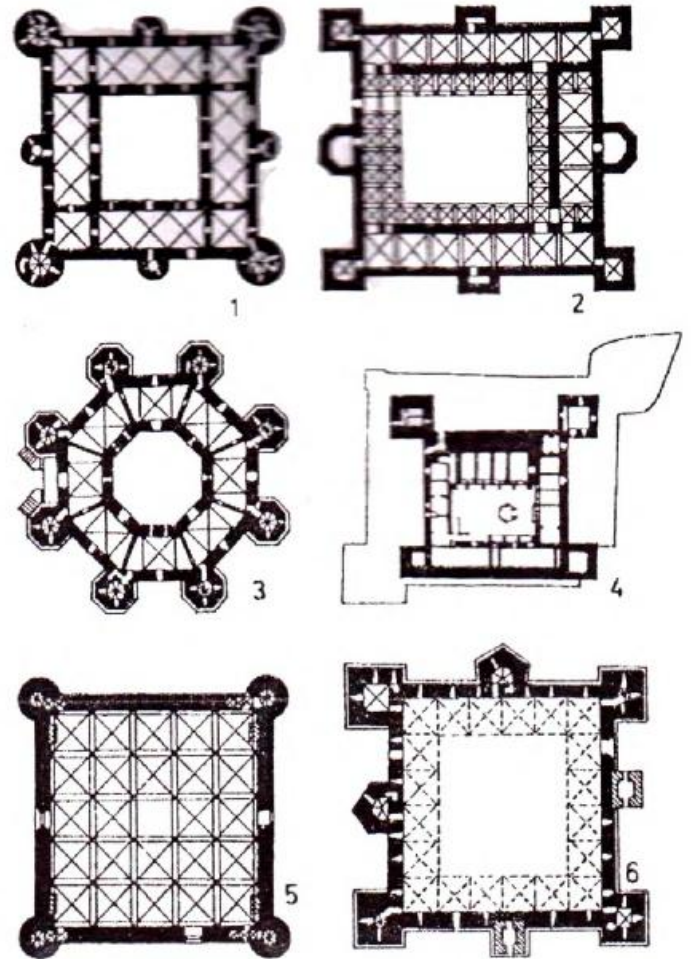
Планы першага і другога паверхаў замка Гіблет.

План замка Філіпа II Аўгуста ў Іль-дэ-Франс.
1 — Эўрэ-ле-Шато. 2 — Монлеры. 3 — Дурдан.

Адным з першых шырокую праграму будаўніцтва правільных па форме замкаў-кастэляў разгарнуў французскі кароль Філіп II Аўгуст (1180—1223 гг.). У канцы XII—пачатку XIII ст. па яго загаду на землях каралеўскага дамена, а таксама залежных феадалаў паўсталі тыповыя рэгулярныя замкі-кастэлі, дзе размяшчаліся падпарадкаваныя непасрэдна манарху гарнізоны. Гэтыя замкі атрымалі ў навуковай літаратуры назву "кастэлі французскага тыпу". Яны мелі выгляд прамавугольніка з цыліндрычнымі выступаючымі вуглавымі вежамі і магутнымі двухвежавымі брамамі. У гэты ж час правільныя ў плане ўмацаванні з вуглавымі вежамі цыліндрычнай формы былі тыповыя для арабскай абарончай архітэктуры⁸, што яскрава паказвае на паходжанне кастэляў французскага тыпу.

Адным з самых вядомых замкаў-кастэляў стаў Луўр, які быў узведзены на ўсходзе Парыжа. У далейшым правільная форма абарончай пабудовы стала своеасаблівым архітэктурным сімвалам аб'яднанага Французскага каралеўства пад моцнай уладай манарха, што выразна праявілася ў пазней пабудаваных каралеўскіх рэзідэнцыях. У Вінсэне, напрыклад, абарончыя функцыі былі адсунуты на другі план, а ў больш познім палацы ў Шамборы ўвогуле зніклі, хоць у плане абедзве рэзідэнцыі паўтаралі форму сярэднявечных каралеўскіх кастэляў⁹.

Планы замкаў Фрыдрыху II Штаўфену ў Паўднёвай Італіі.
1 — Кастэль Урсіна ў Каталіі. 2 — Аўгуста. 3 — Кастэль дэль Монтэ. 4 — Трані. 5 — Кастэль Маньяс у Сіракузах. 6 — Прато.

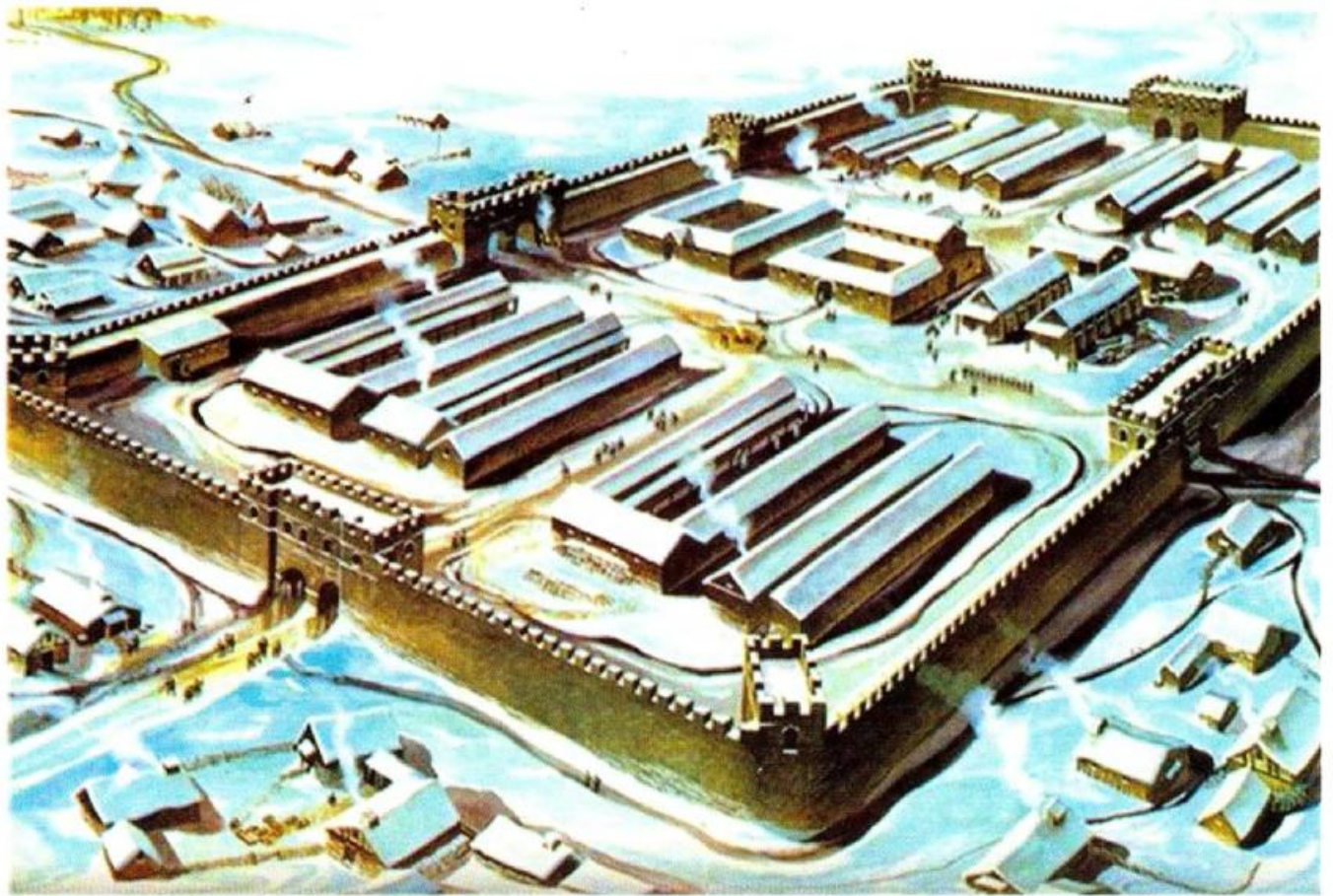
Крыху пазней, у XIII ст., на землях Паўднёвай Італіі былі ўзведзены так званыя штаўфенаўскія кастэлі, якія паклалі пачатак кастэлям цэнтральнаеўрапейскага тыпу. Ініцыятыва па іх будаўніцтву належала Фрыдрыху II Штаўфену, які сам удзельнічаў у распрацоўцы праектаў будучых замкаў. У адрозненне ад кастэляў французскага тыпу яны не мелі правільнай планіровачнай канфігурацыі, па вуглах знаходзіліся не цыліндрычныя, а прамавугольныя вежы. Адрознівала гэтыя кастэлі і адсутнасць дамінантнай вежы, характэрнай для французскага абарончага дойлідства. Вытокі такой разнавіднасці кастэляў трэба таксама шукаць у рымскай і арабскай ваеннай архітэктуры¹⁰.

Адной з найбольш шыкоўных рэзідэнцый Фрыдрыху II Штаўфену быў замак Кастэль дэль Монтэ, які атрымаў назву "карона Апуліі"¹¹. У ім, як і ў французскіх замках, праявілася імкненне манарха да стварэння пэўнага архітэктурнага сімвала, які сваім велічным выглядам павінен быў адлюстроўваць імкненне да ўсталявання моцнай улады. Гэтая тэндэнцыя ўвогуле была характэрна для еўрапейскай сярэднявечнай абарончай архітэктуры¹².

У 1226 г. Фрыдрых II Штаўфен пацвердзіў прызначанаму ім вялікаму магістру Тэўтонскага ордэна Герману фон Зальца права на валоданне Кульмскай зямлёй і Прусіяй. Пачалося планамернае заваяван-

*у еўрапейскім архітэктурным кантэксце
(да матэрыялу Аляксандра Кушнярэвіча і Мікалая Волкава)*

“БЕЛАРУСКІ ГІСТАРЫЧНЫ ЧАСОПІС” 2/2011

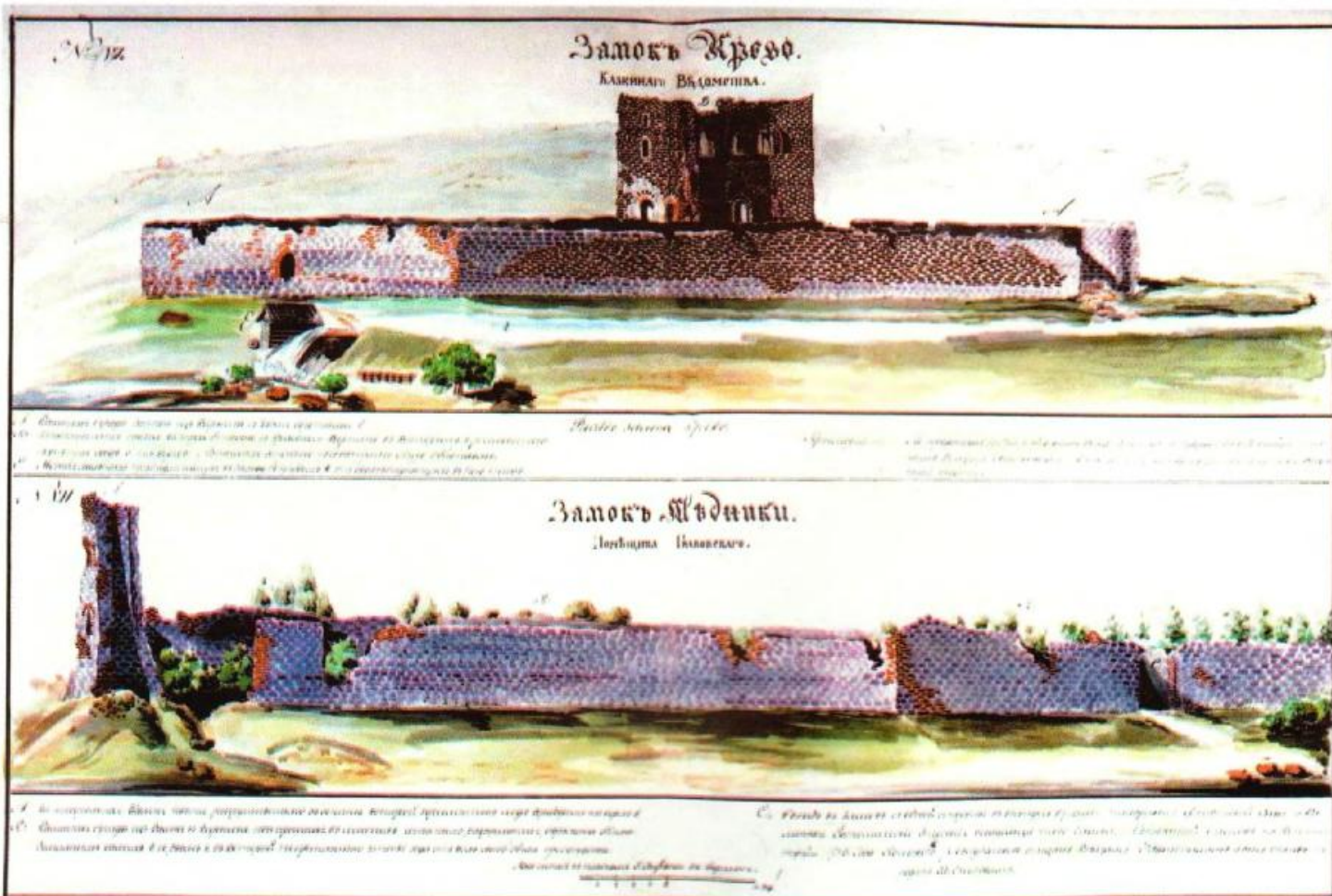
Рымскі лагер. Рэканструкцыя.

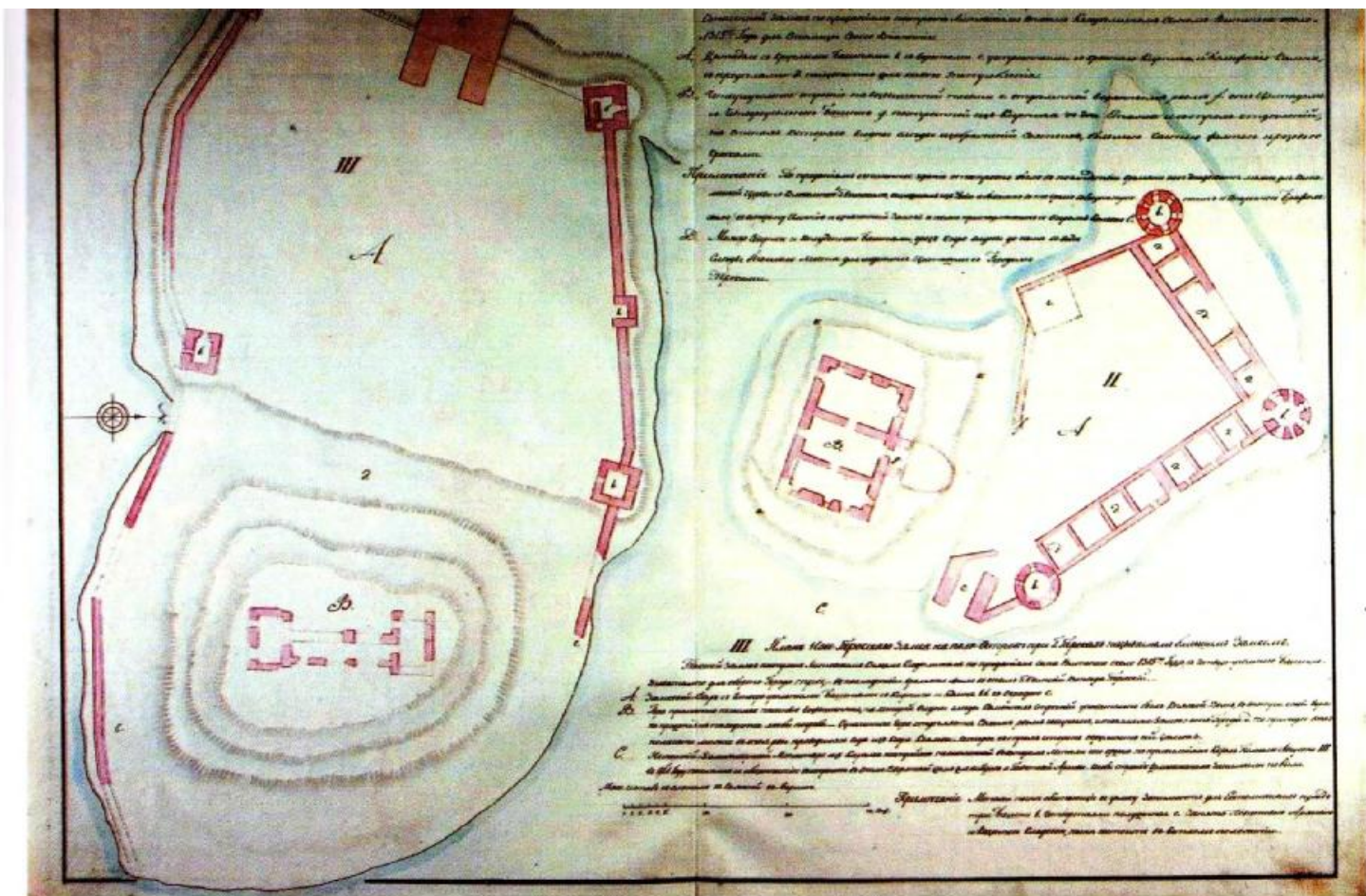

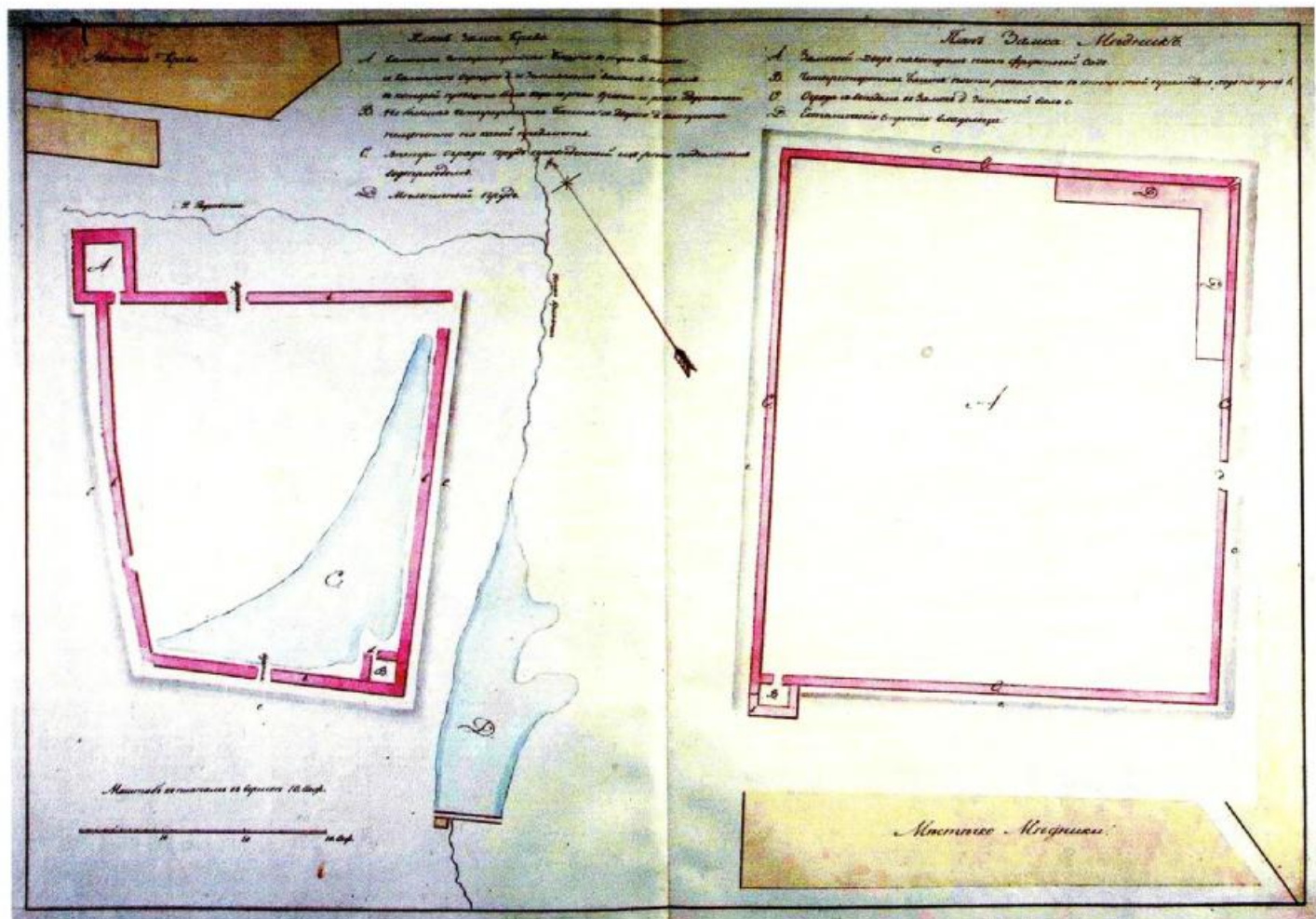
9093. P. Z. - MARIENBURG. SÜD - WEST - SEITE.

Замок Марьенбург.

Планы замкаў на востраве і паўвостраве ў Троках.

Замак Кастэль дэль Монтэ.

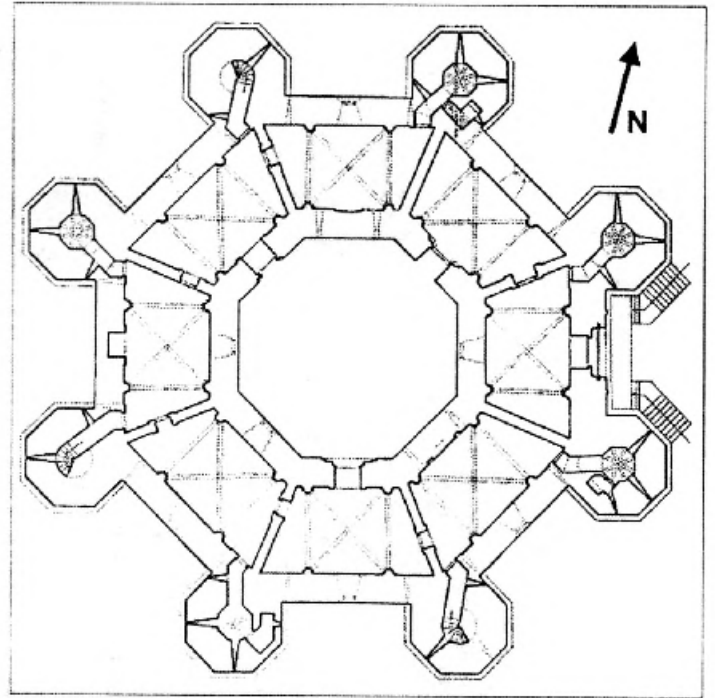

Замак Кастэль дэль Монтэ.

не крыжакамі земляў прусаў, якое спрыяла распаўсюджванню замкаў-кастэляў і на гэтыя тэрыторыі. Першапачаткова рыцарскія замкі будаваліся тут у форме *лагербургаў* (Lagerburg). Яны мелі пераважна нерэгулярны абрыс плана, а з абарончых элементаў толькі сцены, якія завяршаліся баявой галерэяй. Ва ўнутраным двары размяшчаліся ў асноўным драўляныя пабудовы. Такія замкі выконвалі функцыю ўмацаваных лагераў, што служылі для ўтрымання ўлады крыжакоў на захопленых землях¹³.

Элемантам мадэрнізацыі абарончай сістэмы лагербургаў стала будаўніцтва каля брамы, асобна ад муроў, абарончых вежаў-бергфрыдаў (Bergfried), якія дазвалялі кантраляваць подступы да брамы, а ў выпадку захопу замка служылі пунктам апошняй абароны. З канца XIII ст. такія вежы будавалі ўжо ў адным з кутаў замка з напольнага боку ў перавязь з мурамі¹⁴. Да ліку першых кастэляў на прускіх землях адносяцца замкі ў Кёнігсбергу і Эльблонгу¹⁵.

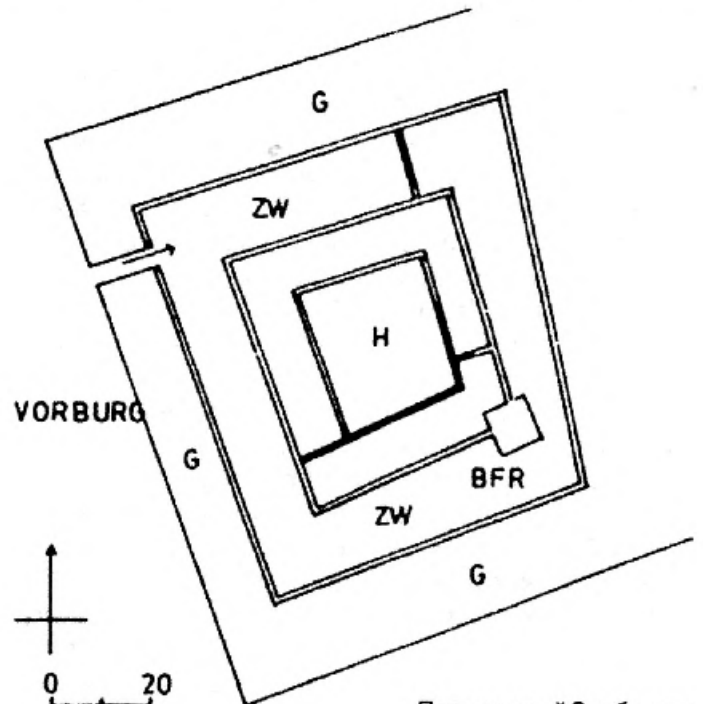
У XIV ст. распаўсюдзіўся своеасаблівы тып замка, які ў літаратуры атрымаў назву "замак Тэўтонскага (Нямецкага) ордэна" (Deutschordensburg), ці *канвентхаўз*. Замкі гэтага тыпу будавалі ў перыяд паміж 1280-мі гг., калі крыжакі канчаткова замацаваліся ў Прусіі, і Грунвальдскай бітвай 1410 г. Канвентхаўзы ўяўлялі сабой чатырохвугольнікі са згрупаванымі па перыметры адносна невялікага ўнутранага двара збудаваннямі (сярод іх адпаведна патрабаванням ордэна як манаскай і вайскавай арганізацыі былі капліца, зала для сходаў, рэфекторыум (сталоўка), дарміторыум (спальная зала)), вежу-бергфрыд, а таксама вуглавыя вежы і баявую галерэю па вонкавым перыметры¹⁷. Звонку большасць канвентхаўзаў была ўмацавана цвінгерам і прадзамчам. Адносна генезісу канвентхаўзаў існуе шэраг гіпотэз. З улікам цесных сувязей Германа фон Зальца з кайзерам Фрыдрыхам II паўднёва-італьянскія кастэлі сталі прабразам прускіх канвентхаўзаў. На ўтварэнне гэтага тыпу замкаў-кастэляў не магла не паўплываць "высокая школа" ўсходняй абарончай архітэктуры, па-

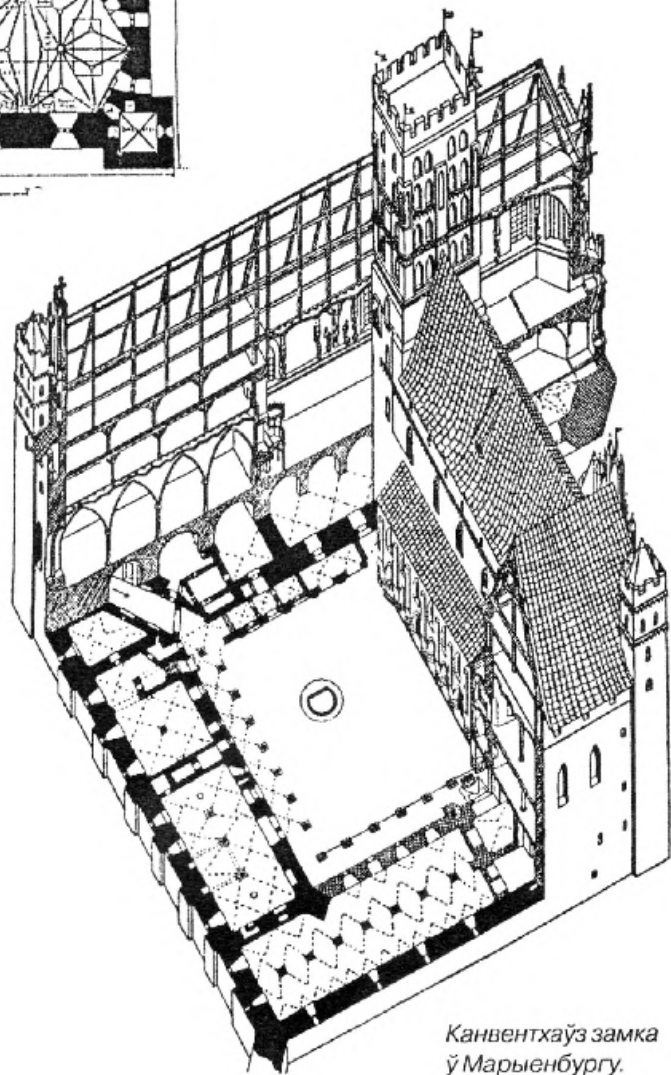
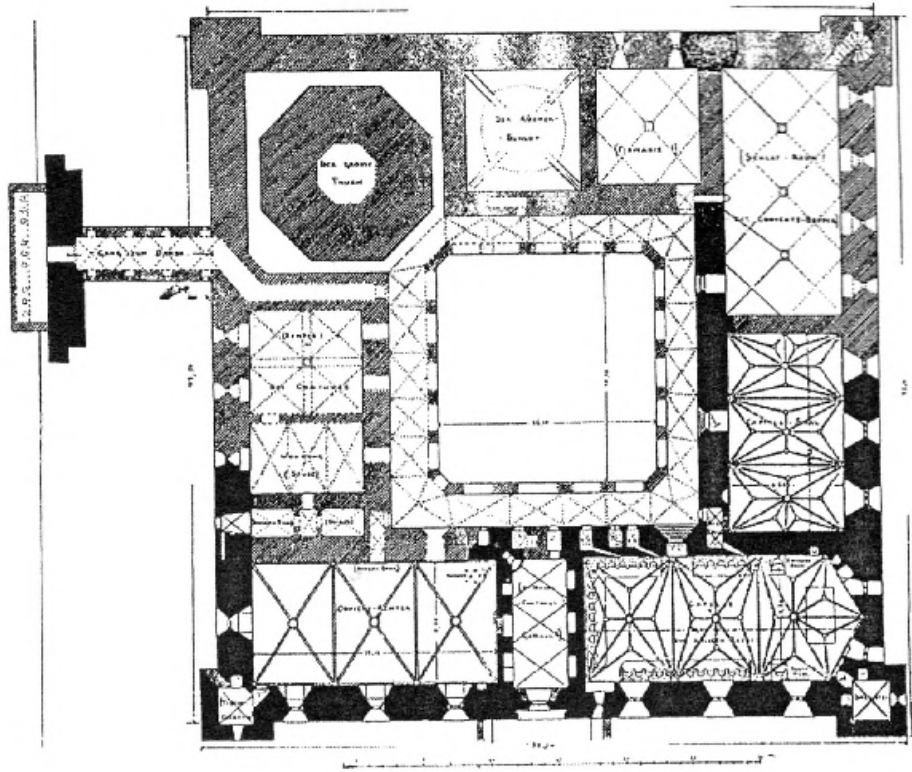
План замка Кастэль дэль Монтэ.

колькі Тэўтонскі ордэн узнік у Святой зямлі і менавіта там будаваў свае першыя замкі. Не выключана, што вырашальную ролю ў з'яўленні канвентхаўзаў адыграў ландшафт Прусіі, дзе пераважае плоскі раўнінны рэльеф з мноствам рэк і азёр, які спрыяў будаўніцтву правільных у плане абарончых умацаванняў¹⁸. Як манаская арганізацыя рыцарскі ордэн меў патрэбу ў падобным на кляштар будынку, аб чым сведчыць наяўнасць у кожным канвентхаўзе капліцы, рэфекторыума і дарміторыума, а таксама групіроўка памяшканняў па перыметры невялікага ўнутранага двара. Іншымі словамі канвентхаўз фактычна ўяўляў сабой прыстасаваны да абароны кляштар¹⁹.

Кастэлі, узведзеныя ў канцы XIII—першай палове XIV ст. у Вялікім Княстве Літоўскім, хоць і паўсталі

План замка ў Эльблонгу.

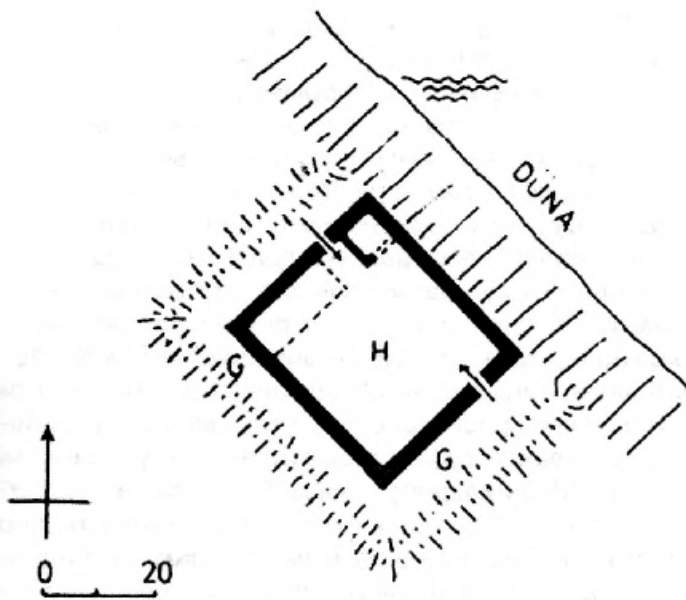
Канвентхаўз замка ў Марыенбургу.

пад выразным уплывам крыжацкай архітэктуры, але з'яўляюцца своеасаблівым феноменам мясцовага абарончага дойлідства. Узвядзенне такіх замкаў было надзвычай сур'ёзным архітэктурна-будаўнічым праектам, які патрабаваў істотных людскіх рэсурсаў і матэрыяльных выдаткаў. Маштабнасць гэтага праекта дазваляе параўнаць дзейнасць вялікага князя літоўскага Гедзіміна, які распачаў будаўніцтва комплексу кастэляў на паўночна-заходніх межах ВКЛ, з дзейнасцю караля Францыі Філіпа II Аўгуста і Фрыдрыха II Штаўфена. Верагодна, што акрамя ўмацавання мяжы ВКЛ з Тэўтонскім ордэнам Гедзімін імкнуўся праз будаўніцтва комплексу кастэляў кансалідаваць уладу ў сваіх руках, што дазволіла б умацаваць дзяржаву знутры.

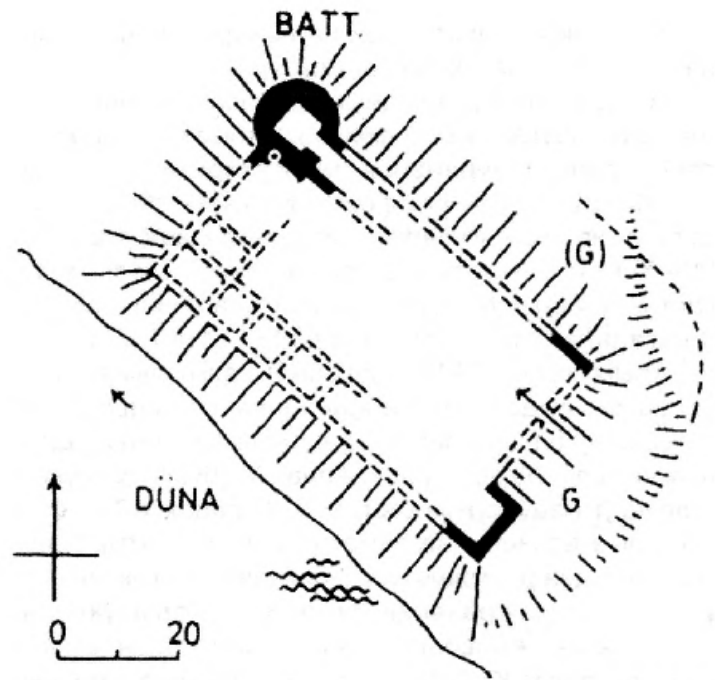
Першыя кастэлі, пабудаваныя ў Вялікім Княстве Літоўскім (Коўна, Крэва, Ліда, Меднікі), мелі выгляд умацаваных лагераў, абнесеныя з чатырох бакоў мураванай сцяной. У плане яны нагадвалі няправільны чатырохвугольнік, па ўнутраным перыметры якога размяшчаліся драўляныя жылыя і гаспадарчыя пабудовы. У кампазіцыйнай схеме гэтых кастэляў прасочваецца падабенства з раннімі рыцарскімі замкамі-лагербургамі. Рэгіёнам, адкуль яны былі запазычаны, з'яўлялася хутчэй за ўсё Лівонія. Замкі-лагербургі з'явіліся тут ужо ў XII ст., а ў XIII—XIV стст. часта ўзводзіліся Тэўтонскім ордэнам на заваяванай тэрыторыі ўздоўж берагоў Дзвіны, на землях Латгаліі, Земгаліі і Курша. Першай у Прыбалтыцы пабудовай дадзенага тыпу быў замак Гольм, узведзена ў 1186 г. для абароны Рыгі²⁰.

Аб лівонскім уплыве на раннюю стадыю развіцця замкавага дойлідства ВКЛ пачатку XIV ст. сведчыць шэраг фактаў. Па-першае, раннія кастэлі ВКЛ у Медніках, Крэве, Лідзе падобныя на простыя і вялізныя па плошчы лагербургі, якія былі больш распаўсюджаны ў Лівоніі, чым на тэрыторыі Прусіі²¹.

Па-другое, яшчэ пры папярэдніку Гедзіміна вялікім князі літоўскім Віцені (1295—1316 гг.) ВКЛ мела трывалыя палітычныя і культурныя кантакты з Рыгай і ўмела выкарыстоўвала супярэчнасці паміж Лівонскім ордэнам і рыжскім архіепіскапам. Гэтыя сувязі адлюстраваны ў шэрагу палітычных і гандлёвых пагадненняў. У 1298 г. рыжане нават пабудавалі пры ўваходзе ў свой горад умацаванне для гарнізона ВКЛ з мэтай абаро-

План замка Гольм.

План замка Ашэрадэн.

ны гандлёвых шляхоў з Літвой ад крыжакоў²². Па-трацяе, у 1323 г. Гедзімін запрасіў купцоў, рамеснікаў, майстроў-будаўнікоў з Ганзы, галоўнай факторыяй якой у Прыбалтыцы была Рыга. Па-чацвёртае, у будаўніцтве замкаў-кастэляў ВКЛ шырока выкарыстоўваўся натуральны камень, які быў тыповым матэрыялам у абарончым дойлідстве менавіта Лівоніі. У Прусіі ўжывалася пераважна цэгла.

Зыходзячы з вышэйадзначанага, выглядае абгрунтаваным сцвярджанне аб "лівонскім" уплыве на раннія кастэлі Вялікага Княства Літоўскага. Гэтай думкі прытрымліваецца і літоўскі даследчык С.Абрамаўскас²³. Важным ускосным фактам на карысць выказанага меркавання з'яўляецца і тое, што і лівонскія кастэлі, і кастэлі ВКЛ мелі вельмі значныя памеры. Яны адрозніваліся ад замкаў іншых тыпаў і больш шырокім функцыянальным прызначэннем. Тут у час набегу праціўніка знаходзіла паратунак мясцовае насельніцтва. Акрамя размяшчэння ордэнскіх атрадаў многія замкі Лівоніі былі месцамі правядзення кірмашоў, а таксама збору даніны з падуладнага насельніцтва. Найбольш характэрнымі помнікамі, на аснове якіх можна прасачыць развіццё лівонскіх абарончых пабудов тыпу кастэль, з'яўляюцца замкі XIII—XIV стст. Волькенберг (ням. Wolkenberg), Араш (ням. Arrasch), Гольм (ням. Holm), Ашэрадэн (ням. Ascheraden) і інш.²⁴.

Верагодна, першыя замкі-кастэлі ў Вялікім Княстве Літоўскім перанялі функцыі ранейшых гарадзішчаў, якія выкарыстоўваліся мясцовым насельніцтвам для сховішча падчас ваеннай небяспекі. Такія абарончыя ўмацаванні былі асабліва характэрны для літоўцаў, у якіх толькі пачынаўся працэс распаду старых плямёнаў. Аб адрозненнях у выкарыстанні замкаў-кастэляў у ВКЛ і на тэрыторыях Тэўтонскага ордэна пісаў беларускі даследчык М.А.Ткачоў: "Зыходзячы з мясцовых будаўнічых традыцый, яны (вялікія князі. — А.К., М.В.) стваралі магутнае збуда-

ванне, прыдатнае для надзейнай абароны. За яго сценамі шукалі паратунку ад гвалту захопнікаў жыхары горада і бліжэйшага наваколля". У той жа час для рыцараў кастэлі былі "базамі захопнікаў, пунктамі збору даніны з зняволеных народаў..."²⁵.

Таму адрозненні ў прынцыпах фартыфікацыі паміж кастэлямі ВКЛ і Тэўтонскага ордэна ў многім былі абумоўлены сацыяльнымі прычынамі. Паколькі ордэнскія кастэлі былі прызначаны не толькі для абароны, але і жылля рыцараў, іх будавалі як свайго роду ваенныя лагеры са шматлікімі памяшканнямі ўнутры двара, распланаванымі ўздоўж замкавых сценаў. У кастэлях жа ВКЛ XIV ст. падобнай строгай рэгламентацыі ўнутранай прасторы не прасочваецца. Яны былі значна большыя па памерах, чым крыжацкія, паколькі прызначаліся не толькі для размяшчэння пастаяннага гарнізона, але і для абароны мясцовага насельніцтва. У ВКЛ замкі-кастэлі будаваліся на невялікіх пагорках у забалочанай мясцовасці, звычайна пры сутоках дзвюх рэчак. Гэта стварала дадатковыя перашкоды для ворагаў, але не дазваляла ў далейшым пашыраць лінію ўмацаванняў. Цікава, што Медніцкі кастэль меў з трох бакоў вежы-брамы, якія фланкіравалі прасла сцяны ў два бакі. Таму ў гэтым помніку архітэктуры фактычна паўтаралася ідэальная мадэль рымскага лагера, у адрозненне ад распрацаванай у тагачасным еўрапейскім дойлідстве мадэлі кастэля з вуглавымі вежамі.

Распаўсюджванне агнястрэльнай зброі прывяло да значных змен у будаўніцтве замкаў-кастэляў: у іх з'явіліся фланкіруючыя вежы, павялічылася таўшчыня сценаў, змяніліся размяшчэнне і характар байніц. У сувязі з гэтым важна высветліць, ці можна адносіць да кастэляў больш познія замкі рэгулярнай планіроўкі з выступаючымі за перыметр сценаў вуглавымі вежамі (Коўна, Мір, Любча), якія значна адрозніваліся ад першых кастэляў, альбо іх неабходна выдзеліць у новы тып, што паходзіць ад кастэля.

Спынімся падрабязней на выкарыстанні тэрміна "кастэль" у навуковай літаратуры.

Аўтарытэты даследчык замкавага дойлідства Беларусі М.Ткачоў быў схільны атаясамліваць кастэль з раннімі еўрапейскімі рэгулярнымі замкамі XII—XIV стст.²⁶. Для яго форма Мірскага замка і падобных на яго рэгулярных абарончых збудаванняў XV—XVI стст. — гэта эвалюцыя ранейшых замкаў-кастэляў. Аднак М.Ткачоў адназначна не адносіць іх да згаданага тыпу ўмацаванняў²⁷. Гэтай жа думкі прытрымліваўся і М.М.Шчакаціхін, калі называў Мірскі замак выдатным завяршэннем развіцця тыпу чатырохвугольных замкаў з вуглавымі вежамі, што пачынаўся ў Лідзе і Крэве. Аднак М.Шчакаціхін увогуле не ўжываў тэрмін кастэль²⁸. У працах М.Ткачова кастэль згадваецца як замак у выглядзе чатырохвугольніка, дзе размяшчаўся гарнізон²⁹, або як замак, у якім атрымаў развіццё прынцып фланкіруючага агня з вежаў, вынесеныя за перыметр сцен. Беларускі археолаг Ю.А.Заяц у сваім артыкуле ў працы "Археалогія Беларусі" звярнуў увагу на нераспрацаванасць тэрміналогіі па замкаваму дойлідству ў сучаснай беларускай гісторыка-археалагічнай і архітэктурна-мастацтвазнаўчай навуцы і ў тым ліку на недастатковую даследаванасць гэтага пытання ў М.Ткачова³⁰. А.М.Кулагін у першым і другім тамах "Архітэктуры Беларусі" дастаткова падрабязна разгледзіў пытанне аб кастэлях. У прыватнасці, ён выдзеліў у якасці асноватворнага прынцыпу для кастэляў, акрамя рэгулярнасці плана, прынцып фланкіравання прасла сцяны выступаючымі вежамі, дзе маглі размяшчацца гарматы. Даследчык істотна пашырыў колькасць кастэляў у беларускім дойлідстве: акрамя Мірскага і Геранёнскага замкаў, дома-сядзібы ў Гайціюнішках ён аднёс да гэтага тыпу помнікаў палацава-замкавыя комплексы з вуглавымі вежамі ў Гальшанах і Смальянах³¹. Аднак сцены і вежы гэтых палацаў не былі прыстасаваны да абароны, функцыі якой ускладаліся на вонкавыя бастыённыя ўмацаванні. Сувязь і пераемнасць у архітэктуры Мірскага і Гальшанскага замкаў адзначаў і М.Ткачоў³².

Аднак узнікае пытанне, ці варта адносіць да замкаў-кастэляў палацы, абнесеныя бастыённымі ўмацаваннямі, асабліва калі ўлічыць, што кастэль — гэта тып феадальнага замка. Гэтая памылка ўзнікла з-за імкнення пашырыць паняцце "кастэль" на абарончыя ўмацаванні рознага тыпу — ад рымскіх лагераў да палацаў Новага часу, якія мелі рэгулярную планіроўку.

Каб вырашыць праблему выкарыстання паняцця "кастэль", звернемся да нямецкай гістарыяграфіі, бо менавіта нямецкія крыжацкія ордэны спрыялі пашырэнню замкаў-кастэляў на тэрыторыі ВКЛ. Нягледзячы на вялікую колькасць прац па праблеме, і ў нямецкай навуцы існуюць пэўныя разыходжанні. Але нямецкія даследчыкі адзінадушныя ў дакладным падзеле абарончых збудаванняў тыпу кастэль на ўмацаваныя лагеры рымскіх легіянераў і сярэдневяковыя замкі-кастэлі, што распаўсюдзіліся ў Еўропе з канца XII ст.³³.

Сярод асноўных азначэнняў "кастэля" найбольш пашыраны наступныя:

- замак правільнай формы³⁴;
- замак рэгулярнай формы з размяшчэннем па перыметры двара жылых і гаспадарчых пабудоў³⁵;
- замак у форме правільнага чатырохвугольніка з фланкіруючымі вежамі і брамай значных памераў³⁶.

У тыпалогіі нямецкага даследчыка К.Клазена кастэль разглядаецца як адзін з трох галоўных тыпаў замкаў і разумеецца як прамавугольнае або квадратнае ў плане абарончае збудаванне³⁷. К.Клазен выдзяляе пяць падтыпаў кастэля, з якіх на тэрыторыі ВКЛ былі распаўсюджаны тры: кастэль у выглядзе мураванай сцяны з драўлянымі збудаваннямі ўнутры (Mauerkastell); "замак Тэўтонскага ордэна" (Deutschordensburg), ці канвентхаўз; крэпасць або фартэцыя (Festung) з замкам-палацам, якія аднесены да апошняй формы кастэля. Першы тып кастэля ў выглядзе проста мураванай сцяны вакол дзядзінца вельмі блізкі да лагербурга. Ён фігуруе таксама пад больш трапнай назвай "лагер-кастэль" (Lagerkastell)³⁸. У асобную групу К.Клазен вылучыў прускія канвентхаўзы і абарончыя ўмацаванні рэгулярнага тыпу ранняга Новага часу, якія паўсталі пад уплывам пашырэння агнястрэльнай зброі.

Падыход К.Клазена выклікаў крытыку нямецкага даследчыка Р.Цымермана, які, спасылаючыся на вядомага чэшскага даследчыка замкавай архітэктуры Т.Дурдзіка, сцвярджае, што ў сучаснай нямецкамоўнай гістарыяграфіі клазенаўскаму паняццю кастэля адпавядае рэгулярнае ў плане збудаванне (Rechtenanlage)³⁹, а кастэль у сучасным уяўленні абазначае замак правільнай формы з фланкіруючымі вежамі. Р.Цымерман асабліва падкрэслівае абавязковае фланкіраванне, бо менавіта гэты новы для еўрапейскага абарончага дойлідства прынцып, запазычаны з арабскай архітэктуры, адрознівае кастэлі ад ранейшых замкаў, дзе панаваў прынцып франтальнай абароны⁴⁰.

У нямецкамоўнай літаратуры кастэль найчасцей атаясамліваецца з прускімі канвентхаўзамі або з рэгулярнымі пераважна воднымі замкамі. Да кастэляў, як правіла, адносяць таксама і замкі з нарожнымі (вуглавымі) артылерыйскімі вежамі (Battarienturm). Адрозненне ад ранніх кастэляў, якія таксама мелі нарожныя выступаючыя вежы, заключаецца ў змяненні характару гэтых вежаў. З артылерыйскіх вежаў можна было весці агонь з ручной агнястрэльнай зброі і гармат нават на ўзроўні абарончага рова. Будаўніцтва такіх кастэляў на нямецкіх тэрыторыях датуецца другой паловай XV—першай паловай XVI ст.⁴¹.

У беларускую гістарыяграфічную традыцыю паняцце кастэль было ўведзена М.Ткачовым, які выкарыстаў напрацоўкі літоўскага навукоўца С.Абрамаўскаса. Кастэлямі ён называў пераважна раннія рэгулярныя замкі першай паловы XIV ст. Пазней А.Кулагін зрабіў спробу пашырыць тэрмін кастэль і на познія рэгулярныя замкі ВКЛ пачатку XVII ст. Аднак у такім выпадку неабходна адрозніваць сярэдневяковыя замкі ад больш позніх бастыённых уладальніцкіх

замкаў, увесь цяжар абароны ў якіх ускладаўся на вонкавыя ўмацаванні: бастыёны, курціны, валы і равы. Жылыя карпусы такіх замкаў, як правіла, не былі прыстасаваны да абароны і з'яўляліся сапраўднымі палацамі. Вежы, якія іх фланкіравалі, замест байніц мелі вокны вялікіх памераў і лесвічныя маршы для сувязі паміж паверхамі палаца. Па гэтай прычыне з ліку замкаў-кастэляў варта выключыць палацава-замкавыя комплексы ў Гальшанах і Смалянах.

Такім чынам, асноўнай прыкметай замка-кастэля з'яўляецца правільная форма плана. Пры гэтым з абарончых элементаў раннія кастэлі мелі толькі вонкавую сцяну, якая завяршалася баявой галерэяй. Пазней сцены пачалі ўмацоўваць вуглавымі вежамі, прыстасаванымі да ўжывання стралковай або агнястрэльнай зброі. Першапачаткова вежы размяшчаліся ў межах абарончых муроў, а пазней сталі выносіцца за іх перыметр для фланкіравання праслаў сцен.

Мы лічым, што сярод замкаў-кастэляў ВКЛ як асобнага архітэктурнага тыпу можна вылучыць наступныя разнавіднасці:

— кастэлі-лагербургі (раннія замкі ў Коўне, Лідзе і Крэве канца XIII—пачатку XIV ст.);

— кастэлі з дзвюма размешчанымі пераважна па дыяганалі абарончымі прамавугольнымі вежамі (больш познія замкі ў Крэве, Лідзе, Медніках XVI ст.);

— кастэлі-канвентхаўзы (замкі на востраве і паўвостраве ў Троках пачатку XV ст.);

— познія кастэлі з нарожнымі фланкіруючымі абарончымі вежамі, прыстасаванымі да ўжывання агнястрэльнай зброі (позні замак у Коўне, замкі ў Міры, Любчы, унутраны замак у Геранёнах, замак-сядзіба ў Гайцінішках XV—пачатку XVII ст.).

¹ Кушнярэвіч А.М. Гісторыка-архітэктурная тыпалогія мураванага дынастычнага абарончага дойлідства ВКЛ // Беларускі гістарычны часопіс. 2005, № 12. С. 37.

² Hotz W. Kleine Kunstgeschichte der deutschen Burg. Darmstadt, 1991. S. 66.

³ Schuchhardt C. Die Burg in der Weltgeschichte. Leipzig, 1931. S. 155.

⁴ Burgen und Feste Plätze. Glossarium artis. Tübingen, 1977. S. 18.

⁵ Hotz W. Kleine Kunstgeschichte der deutschen Burg. S. 74.

⁶ Burgen und Feste Plätze. Glossarium artis. S. 150.

⁷ Müller-Wiener W. Burgen der Kreuzritter im Heiligen Land, auf Zypern und der Agäis. München—Berlin, 1966. S. 43—95.

⁸ Durdik T. Kastellburgen des 13 Jh. In Mitteleuropa. Wien, 1994. S. 14; Caboga C. H. de. Studie zum Problem einer Typologie. 1952. S. 2—10.

⁹ Albrecht U. Von der Burg zum Schloss. Worms, 1986. S. 34.

¹⁰ Durdik T. Kastellburgen des 13 Jh. In Mitteleuropa. S. 14.

¹¹ Hotz W. Kleine Kunstgeschichte der deutschen Burg. S. 160.

¹² Torbus T. Die Konventsbugen im Deutschordensstaat Preussen. 1998. S. 296.

¹³ Krahe F. Burgen des Deutschen Mittelalters. Grundriss-Lexikon. Würzburg, 2000. S. 45.

¹⁴ Becker F. Die Profanbauten des Deutschen Ritterordens in Preussen. Bromberg, 1914. S. 37.

¹⁵ Абрамаускас С. К вопросу генеза крепостных сооружений типа кастель в Литве (на примере замка Медининкай) // Научные труды высших учебных заведений Литовской ССР. Строительство и архитектура, III. Вильнюс, 1963, № 1. С. 90.

¹⁶ Becker F. Die Profanbauten des Deutschen Ritterordens in Preussen. S. 50.

¹⁷ Ibidem. S. 13.

¹⁸ Krollman C. Ostpreussens Burgen. Berlin, 1905. S. 12.

¹⁹ Becker F. Die Profanbauten des Deutschen Ritterordens in Preussen. S. 12.

²⁰ Абрамаускас С. К вопросу генеза крепостных сооружений типа кастель в Литве (на примере замка Медининкай). С. 90.

²¹ Krahe F. Burgen des Deutschen Mittelalters. Grundriss-Lexikon. S. 45.

²² Абрамаускас С. К вопросу генеза крепостных сооружений типа кастель в Литве (на примере замка Медининкай). С. 95.

²³ Там жа. С. 90, 95.

²⁴ Там жа. С. 90.

²⁵ Ткачоў М.А. Замкі Беларусі. Мн., 1977. С. 27.

²⁶ Там жа. С. 27; Архітэктура Беларусі. Энцыклапедычны даведнік. Мн., 1993. С. 532.

²⁷ Ткачоў М.А. Замкі і людзі. Мн., 1991. С. 35—41; Археалогія і нумізматыка Беларусі. Мн., 1993. С. 315.

²⁸ Шчакацін М. Нарысы з гісторыі беларускага мастацтва. Мн., 1928. С. 108.

²⁹ Ткачоў М.А. Замкі Беларусі. С. 27.

³⁰ Заяц Ю.А. Паняцце "замак", тыпы замкаў // Археалогія Беларусі. У 4 т. Т. 4. Помнікі XIV—XVIII стст. Мн., 2001. С. 68.

³¹ Кулагін А.М. Абарончая архітэктура Беларусі X—XIV стст. у кантэксце славянскай і агульнаеўрапейскай будаўнічай культуры // Архітэктура Беларусі. Нарысы эвалюцыі ва ўсходнеславянскім і еўрапейскім кантэксце. У 4 т. Т. 2. XV—сярэдня XVIII ст. Мн., 2006. С. 413—418.

³² Ткачоў М.А. Замкі і людзі. С. 108.

³³ Burgen und Feste Plätze. Glossarium artis. S. 46; Piper O. Burgenkunde. Augsburg, 1995. S. 673; Lützel H. Bildwörterbuch der Kunst. 2000. S. 212.

³⁴ Torbus T. Die Konventsbugen im Deutschordensstaat Preussen. 1998. S. 872.

³⁵ Torbus T. Die Deutschordensburg von Stuhm (Sztum) im ehemaligen Ordensland Preussen // Forschung zu Burgen und Schlösser. Band 3. Der frühe Schlossbau und seine mittelalterliche Vorschufe. Berlin, 1997. S. 171; Donath M. Bemerkungen zum Bautyp der Moritzburg in Halle/Saale // Burgen und Schlösser in Sachsen-Anhalt. 2003. Heft 12. S. 212.

³⁶ Burgen und Feste Plätze. Glossarium artis. S. 46; Spiegel H. Schutzbauten und Wehrbauten. 1970. S. 33; Tuulse A. Zum Problem der Burgentypologie // Burgen und Schlösser. 1960/1. S. 3.

³⁷ Das Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte. Stuttgart, 1954.

³⁸ Drake K. Burgen in Finnland // Burgen und Schlösser. 1972/1. S. 19.

³⁹ Zimmermann R. Burgentypologie — Probleme und Perspektiven // Burgen und Schlösser. 2001/II. S. 70.

⁴⁰ Ibidem. S. 75.

⁴¹ Biller T., Grossman G.U. Burg und Schloss. Der Adelssitz in deutschsprachigen Raum. Regensburg, 2002. S. 147; Wörterbuch der Burgen, Schlösser und Festungen. 2004. S. 166—167.